

Heinrich Stahli ja Johannes Gutsلاffi Uue Testamendi tõlke kõrvutus¹*Kristiina Ross*

Tõlkemudelite väljatöötamisel lähtutakse enamasti vaikimisi eeldusest, et originaal, tõlge ja selle analüüs kuuluvad enam-vähem ühte ajastusse. Kui ajaline aspekt sisse tuuakse, siis kas kirjeldamiseks olukorda, kus originaal on tõlkest tunduvalt vanem, või rõhutamaks tõlkimise kui protsessi ajalist kulgu (nt Torop 1989, Torop, Osimo 2010). Väga vanade tõlgete käsitlemisel hakkavad aga kogu analüüsi mõjutama hoopis tõlkimise ja kirjeldamise vahelisest ajalisest nihkest johtuvad tõlgendamiskeskused.

Järgnevas püüan lähemalt avada ajalise faktori tähendust vanade tõlgete käsitlemisel, kõrvutades kahte 17. sajandi eestikeelset Uue Testamendi tõlget: Heinrich Stahli perikoobiraamatut (1638) ja Johannes Gutsلاffi omistatavat Uue Testamendi käsikirja (1641–1656). Kõrvutuse teoreetiliseks lähtekohaks on võetud Peeter Toropi väljapakutud skeem (Torop 1989, Torop, Osimo 2010), mida on lihtsustatud ja vanade tõlgete spetsiifika esiletoomise huvides kohandatud.² Vaatlen niisiis kummagi tõlke lingvistilisi, funktsionaalseid ja tõlkija positsiooniga seotud omadusi kolmes ajalises lõikes: 1) akrooniliselt (lähtudes säilinud tekstidest ja püüdes ajalist faktorit eirata), 2) sünkrooniliselt (lähtudes tõlke kaasaegsest retseptiivsest kontekstist) ja 3) diakrooniliselt (lähtudes tänapäevase analüüsija tagasivaatavast pilgust). Tekkiva (teadvalt skemaatilise) 3 x 3 jaotuse igas alaosas on artikli mahulisi piiranguid arvestades võimalik esile tuua ainult mõned kõige olulisemad jooned. Veidi lähemalt peatun vana tõlke lingvistilise tõlgendamise problemaatikal,³ funktsionaalsete ja tõlkija positsiooniga seotud aspektide osas puudutan vaid paari (sekundaarkirjanduses esile toodud) seika.

1. Akrooniline lõige**1.1. Lingvistiline aspekt**

Lingvistilises plaanis erinevad Heinrich Stahli ja Johannes Gutsلاffi tõlge teineteisest nii siht- kui ka lähtekeele valiku poolest. Stahli tõlke sihtkeeleks on põhjajaeesti murretele tuginev

¹ Artikkel on valminud ETFi grandii nr 7896 toel.

² Lihtsustamine puudutab eeskätt lähtesüsteemi neljaosalise struktuuri kahe keskmise jaotise ühendamist (1989. a sõnastuses vastavalt *retseptiivne aspekt (sünkroonia)* ja *evolutsiooniline aspekt (diakroonia)* ning 2010. a sõnastuses *synchronic receptive component* ja *evolutionary component (minor diachrony)* üheks, sünkrooniliseks lõikeks, kuivõrd nende täpset sisu, erisusi ja erinevust ei õnnestunud taibata.

³ Lingvistilise ülevaate saamiseks on fraas-fraasilt omavahel ja kreeka originaali ning Martin Lutheri saksakeelse tõlkega võrreldud Matteuse evangeeliumi nelja esimese peatüki perikoobiosasid (Mt 2:1–12, 13–23, 3:13–17, 4:1–11, 18–22; kokku 44 piiblisalmi); laiema taustana on arvestatud kumbagi kogutõlget ja kummagi autori muid tekste ning sekundaarkirjandust (Stahli osas eeskätt Habicht 2001 ja Kask 1984, Gutsلاffi osas Lepajõe 1998, Keem 1998).

kirjakeele variant, Gutsłaffi tõlke sihtkeel tugineb lõunaeesti murretele. Lähtetekstiks on Stahli tõlke korral ilmselgelt Martin Lutheri saksakeelne tekst, Gutsłaffi tõlke lähtetekstiks võib aga pidada kreeka originaali ja Lutheri tõlget, mille mõlema jäljed on tõlkes tuvastatavad. Erikeelsete lähtetekstide kasutamise näiteks toodagu Mt 2:12a, mille tõlkes Stahl kopeerib üsna täpselt Lutheri fraasi, aga Gutsłaff püüab edasi anda kreeka originaalis verbi *χρηματιζω* 'hoiatama' aoristi passiivi partitsiibiga väljendatut, kusjuures saksa tõlke eeskujul on lisatud tegevussubjekt 'Jumal', mis kreeka tekstis eraldi leksikaalse üksusena ei väljendu:

	Stahl	Ninck Jummal kesckis neile unnes
vrđ	Lu	Und GOtt befahl ihnen im Traum
	Gutsl	Nem. saihit enge Jumalast oppetuts Unnen
vrđ	Orig	<i>και χρηματισθεντες κατ' ὄναρ</i>

Lähtekeelte struktuuri kajastusi võib leida ka kummagi autori sihtkeeles.

Stahlil tõlge kopeerib enamasti väga täpselt saksa lähtefraasi. Eriti iseloomulik on selles mõttes Stahlil perikoopide lõppu lisatud Jesaja raamatu 52/53. peatüki tõlge, mis on enam-vähem morfeem-morfeemiline ülekanne saksa originaalist. Äärmuslikemaks n-õ stahlismiks on üldeituslike asesõnadega saksa eituse mehaanilised ülekanDED, mille tagajärjel eestikeelne lause saab saksa lähtefraasist lausa vastupidise tähenduse, osutudes jaatavaks (näiteks Js 52:15b: *Sest kennel middakit sest kuhlatut on /needtsammat sawhat sedda rõhmo kahs negkema / ninck ke keddakit sest kuhlnut ommat / needt sawhat sedda tehalle pannema*, vrđ Lu: *Denn welchen nichts davon verkündiget ist / dieselben werdens mit lust sehen / und die nichts davon gehöret haben / die werdens mercken*). Võrreldes Jesaja raamatuga ei ole perikoobitõlked siiski nii morfeem-morfeemilised, kuid ka siinse sihtkeele morfosüntaktiline ja leksikaalne ehitus vastab üldiselt saksa tekstile, nagu näiteks Mt 2:2: *kussa on se uhs sündinut Kunningas neist Judalissest* – vrđ Lu: *Wo ist der neugeborne König der Juden*.⁴ Kaudselt võib Stahlil keeles paiguti aimata ka klassikaliste keelte mõju, näiteks sekundaartarindites, kus tajuverbide laiendina esinev partitsiip ühildub arvus tegevussubjektiga, nagu Ap 6:14: *olleme temma kuhlnut ütleva*, vrđ Ap 2:11: *meije kuhleme nemmat ... rehckwat*. Eesti keelele on seesugune arvuline ühildumine võõras ning saksa keeles analoogilised partitsiibikonstruktsioonid üldse puuduvad, kuid kreeka ja ladina keelele on need omased. Siiski näitab laiem tõlkeanalüüs, et need konstruktsioonid ei ole Stahlil tõlkes mitte konkreetsete kreeka või ladina fraaside otseülekanded, vaid on sündinud pigem klassikaliste keelte grammatika üldiste reeglite rakendamisel (vt lähemalt Ross 2010). Erinevalt Jesaja raamatu tõlkest võib perikoobiraamatus kohata ka saksa tekstiga

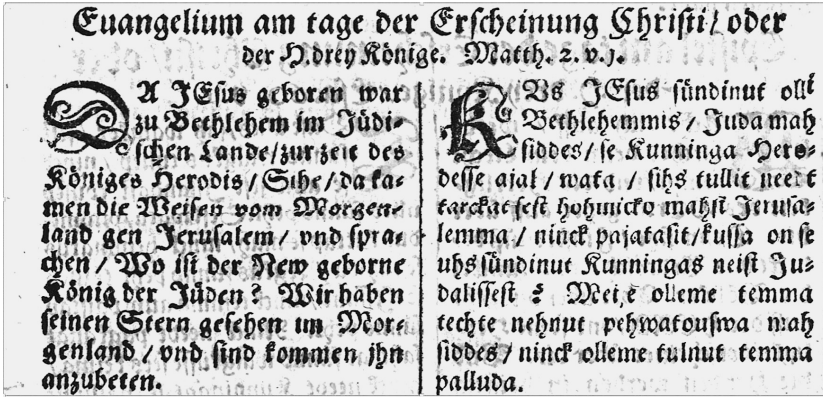
⁴ st-lõpulist käändevormi (nagu *neist Judalissest*) tõlgendaski Stahl genitiivina (vrđ saksa *der Juden*).

lõdvemalt haakuvaid fraase ja eestipäraseid morfoloogilisi vorme, nagu nt Mt 2:12 tsiteeritud inessiivivorm *unnes* saksa prepositsionaalse fraasi *im Traum* vastena, mis morfeem-morfeemiliselt andnuks **unne sees* (vrd Js 53:9 *temma suh sees* < Lu *in seinem Munde*).

Ka Gutsloff eesti keeles võib leida saksapäraseid malle, kuid üldjuhul ei ole tema fraasid nii otseselt kummastki kasutatud lähtetekstist (s.t ei kreeka- ega saksakeelsest) tuletatavad. Seevastu leidub tema tõlkes sagedamini spetsiifilisi eesti keele mustreid, isegi kui neid on rakendatud tähenduslikult ootamatus kontekstis või muus mõttes kummaliselt. Nii näiteks tarvitab Gutsloff nagu Stahlgi saksa *werden*-tuleviku eeskujul *saama*-tulevikku, kuid sageli on tal põhiverb sealjuures *da*-infinitiivis, nii et konstruktsioon vastab eesti keele tavalisele modaaltarindile, ehkki mõeldud on tulevikku, nagu tõendavad kreeka originaal ja saksa tõlge, nt Mt 4:6: *n. nem. sahwat Käjede pähle sinno wotta* (vrd Lu: *und sie werden dich auf den Händen tragen* ja sellest lähtuv Stahli *ninck nemmat sahwat sünd kehjede pehl kandma*). Teise *saama*-konstruktsioonina rakendab Gutsloff selle abiverbi ühendit translatiivses käändes (passiivi) partitsiibiga, mis ongi Tartu ja Võru murdele omane mall (Keem 1998: 331). Ent kui murdepäraselt on umbisikulise partitsiibi translatiivivormi tunnuseks *tus*, siis Gutsloffi piiblitõlkes esinevad hübriidsed *tuts*-lõpulised vormid, nagu näiteks eespool tsiteeritud Mt 2:12: *Nem. sahit enge Jumalast oppetuts*. Kuigi Gutsloffi tõlke fraasistruktuur ei ole, nagu öeldud, lähtetekstidest nii otseselt tuletatav nagu Stahli oma, võib tema tekstis siiski tuvastada ka konkreetse (Vanas Testamendis heebrea-, Uues Testamendis kreekakeelse) lähtefraasi leksikaalset või morfosüntaktilist mõju. Näiteks verbi *kummardama* laiendi vormistamine alaleütlevas käändes vastab kreeka eeskujufraasi datiiivsele laiendile, nagu ühendis Mt 2:2: *temmale Kummardama* < Kr *προσκυνῆσαι αὐτῷ* (vrd Lu *ihn anzubeten*, kus laiend on vormistatud akusatiivse objektina).

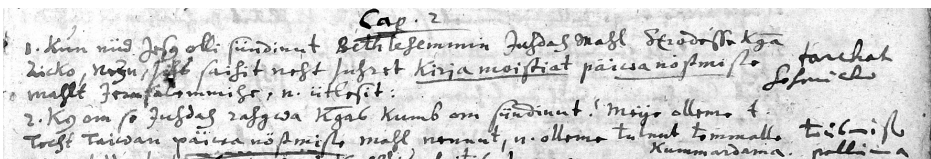
1.2. Funktsionaalne aspekt

Funktsionaalselt tekstitüübilt vastanduvad Stahli ja Gutsloffi tõlge kui trükitud perikoobi- raamat ja piiblitõlke käsikiri. Siin Stahli Uue Testamendi tõlkena käsitletav tekst on publitseeritud tema kirikukäsiraamatu kolmandas osas, mis kannab pealkirja „Tavalised aastaringsed evangeeliumid ja epistlid“ (saksakeelse originaalpealkirja täiskirjet vaata artikli lõpust trükiallikate loetelust). Aastaringsed „evangeeliumid ja epistlid“ ehk perikoobid on püha- ja pidupäeviti etteloetavad (peamiselt Uuest Testamendist pärinevad) piiblikatkendid, mis tuuakse perikoobiraamatutes kirikuaasta järjestuses, alustades esimesel advendipühapäeval etteloetavate katkenditega. Stahli perikoobiraamatus on eestikeelsed tekstid esitatud paralleelselt koos vastava Martin Lutheri piiblitõlkest lähtuva saksakeelse tekstiga. Iga perikoobi alguses on saksa keeles pealkirjana vormistatud järgneva lõigu kasutamise puhk kirikukalendris ning viide lõigu asetusele piiblis. (Vt illustratsioon nr 1.)

Illustratsioon nr 1. Kolmekuningapäeva evangeeliumiteksti algus (Mt 2:1–2) H. Stahli perikoobiraamatus. *KUS p.o JEsus sündinut olli Bethlehemmis / Juda mah siddes / se Kunninga Herodesse ajal / wata / sihs tullit needt tarckat sest hohmicko mahst Jerusalemma / ninck pajatasit / kussa on se uhs sündinut Kunningas neist Judalissest? Meije olleme temma techte nehnut pehwatouswa mah siddes / ninck olleme tulnut temma palluda.*

Gutslaffi Uue Testamendi tõlge on sidus piiblitõlge, mis on säilinud Heinrich Gösekeni käega ümber kirjutatud käsikirjas.⁵ (Vt illustratsioon nr 2.) Tegemist on küll puhta ümberkirjutusega, kuid tekstis esineb kaldkriipsu või sulgudega eraldatud või põhiteksti kohale või servale paigutatud paralleelvariante. Näiteks illustratsioonil nr 2 kujutatud lõigus on tekstis esinevate väljendite paralleelina servale kirjutatud järgmised võimalused: *Kirja moistiat ~ tarckat, päiwa nöstmisse ~ hohmick[o], nöstmisse ~ tousmisse, Kummadama ~ palluma*. Gutslaffi tõlge on esitatud piiblijärjestuses, peatükkideks jaotatult. Peatükid on eraldatud peatüki numbrit kajastavate pealkirjadega, perikoobilõikude algusi ja lõppe pole tähistatud. Lisaks mainitud paralleelvariantidele on paaris kohas servale kirjutatud ka mõne eesti tekstis esineva sõna kreeka originaalvaste või saksa tõlge.

Illustratsioon nr 2. Sama tekstilõik (Mt 2:1–2) H. Gösekeni käega ümber kirjutatud tõlkes, mille autoriks on J. Gutslaff. *1. Kun nüd JEsus olli sündinut Bethlehemmin Juhdah*

5 Gösekeni käega kirjutatud käsikirja ja J. Gutslaffi tõlke seoste kohta vt Tafenu 2006, Ross 2009b.

Mahl HErodesse K[unnin]ga Aicko, Netzu, sihs saihit neht suhret Kirja moistiat päiwa nöst-misse mahlt Jerusalemmihe, n. ütlesit: 2. Kus om se Juhdah rahgwa K[unnin]gas Kumb om sündinut? Meije olleme t. Techt Taiwan päiwa nöstmisse mahl nennut, n. olleme tulnut temmale Kummardama. Paremäl serval variandid: tarckat, hohmick[o], tousmisse, palluma.

1.3. Tõlkija positsioon (tekstis)

Kahe tõlke autoreid seob tõik, et mõlemad olid ühtlasi oma sihtkeele esimese grammatika kirjelduse autorid: Stahli põhjaeesti grammatika ilmus 1637, Gutsloffii lõunaeesti grammatika 1648. Esmapilgul sarnane tundub ka asjaolu, et kummagi tõlke korral ei ole tõlke autoriks peetava isiku ja meieni säilinud teksti täpne suhe päris selge. Kuid selgusetuse põhjused on erinevad. Stahli perikoobid on trükitud tiitellehel tema nime kandvas raamatus (vt trükiallikate loetelu), aga on oletatud, et raamatusse võivad olla koondatud eri autorite tõlked, mida Stahl on küll mõnevõrra ühtlustanud, kuid milles esinevate keelendite aktiivseks rakendajaks teda ilmtingimata ei pruugi pidada (ülevaadet Stahli autorsuse probleemist vt Habicht 2001: 18–23). Kui see oletus vastab tõele, tuleks Stahli käsitleda pigem toimetaja kui tõlkijana.

Gutsloffii tõlge on säilinud, nagu öeldud, H. Gösekeni ümberkirjutuses. Senine keeleline analüüs lubab arvata, et Göseken ei ole ümber kirjutades teksti otseselt muutnud, mis on ootuspärane, arvestades, et ta ise tegeles põhjaeesti kirjakeelega ja lõunaeesti keelt arvata-vasti ei tundnud. Ometi näib tõenäoline, et vähemalt mõned paralleelvariandid tõlke servadel (aga võib-olla ka teksti sees) pärinevad temalt. Nii et ettevaatuse mõttes tuleks Gutsloffii tõlke säilinud versioonis näha Gösekeni poolt potentsiaalselt toimetatud teksti.

2. Sünkrooniline lõige

Kirjeldamaks kumbagi tõlget nende kaasaegsest retseptiivsest kontekstist lähtudes, tuleb kõigepealt mõne sõnaga iseloomustada seda konteksti ennast.

Eestikeelsele kirjakultuurile pandi alus kahe reformatsioonijärgse sajandi jooksul. Kirjakeele loomist ajendas reformatsiooni nõue viia jumalasõna vahetult iga inimeseni. Selle nõude ülimaks sihiks oli piibli tõlkimine kõigisse rahvakeeltesse. Keskajal oli eesti rahvakeel funktsioneerinud ainult varieeruva ja geograafiliselt teiseneva suulise kõnepruugina, mistõttu tekstide tõlkimise käigus tuli nüüd ühtlasi luua kirjalikuks kasutuseks sobiv ühtlustatud keelevariant. Poliitilise ja sotsiaalse arengu tõttu ei saanud eestlased ise oma kirjakeele loomises aktiivselt osaleda, sest kuulusid kohaliku ühiskonna hierarhias madalaimasse kihti. Kirjakultuuri tekkimisel kõige olulisema, vaimuliku seisuse moodustasid eesti keelealal peamiselt sisserännanud, hiljem üha enam ka siin sündinud sakslased. Kogu üle kahe sajaga aasta kestnud tõlkeprotsess esimestest kristlike tekstide kirjalikest tõlgetest 1520. aastatel kuni täispiibli ilmumiseni 1739. aastal kuulubki (balti)saksa kultuuri sfääri. Eestlastel oli selles ainult passiivse sihtrühma roll.

16. sajandist on säilinud väga vähe kirjavandut, kuid kaudsetele andmetele tuginedes näib, et algusest peale hakkas paralleelselt arenema kaks kirjakeele varianti: lõunaeesti ja põhjaeesti keel. Kummaski variandis püüti kõigepealt kirja panna elementaarseid usutekste sisaldavat katekismust, kirikulaule ja perikoope. 17. sajandi alguskümnenditeks olid nii põhja- kui ka lõunaeesti keeles välja arendatud sõnavara ja algelised morfosüntaktilised võtted nende elementaartekstide tarvis, nii et alates 1640. aastatest sai hakata mõtlema piibli täisteksti tõlkimisele. Kui seni oli kirjakeele arendamine tähendanud tõlkimist saksa keelest, siis nüüd, mil sihtkeelte esialgsed variandid olid olemas, kerkis päevakorda ka piibli originaalkeeltest tõlkimise võimalus. Tinglikult võib ajajärku reformatsioonist kuni 1640. aastateni nimetada (katekismuse-, kirikulaulu- ja) perikoobiajastuks ning järgnevat sadat aastat piibliajastuks.

Kuigi vähemalt surma-aasta poolest tunduvad Heinrich Stahl (1599?–1657) ja Johannes Gutsclaff (?–1657) kuuluvat ühte ajastusse, selgub niisiis, et nende tõlketegevus langeb just perikoobiajastu ja piibliajastu murranguperioodi, mis tähendab, et nende tõlked võivad endas kanda eri ajajärgude ootusi ja taotlusi.

2.1. Lingvistiline aspekt

Nagu kõigi eesti kirjakeele loojate puhul kehtib, oli eesti keel mõlemale tõlkijale võõrkeeleks ning paratamatult mõjutas nende keeletaju saksa emakeel. Võõra keele struktuuri mõistmisel lähtusid mõlemad ajastuomaselt ladina grammatikast kui ühisest lähtesüsteemist (Lepajõe 1998: 295). Kindlasti kajas mõlema kõrvus Lutheri üleskutse püüelda sihtkeele rahvaliku kasutuse poole ja tõlkida selle järgi, kuidas räägivad „emad kodus, lapsed tänaval ja lihtrahvas turuplatsil“ (Luther 2000 [1530]: 88). Kummagi kasutada oli mõningal hulgal teiste sakslaste kirjutatud varasemaid kirjakeele näiteid. Kõiki loetletud lingvistilisi tegureid tuleb ja saab kummagi tõlke käsitlemisel arvestada. Sünkroonilist lingvistilist tõlkeanalüüsi komplitseerib aga asjaolu, et tagantjärele pole võimalik kuigi täpselt taastada, missugune oli see 17. sajandi rahvalik eesti keel, millega kumbki tõlkija kuuldeliselt kokku puutus. Eluloolistele ja muudele kaudsetele andmetele tuginedes saab öelda, mis piirkonna keelt kummagi ümbruskonnas räägiti, kuid ühe või teise keelenähtuse reaalse esinemise kohta 17. sajandi murdekeeles võib teha ainult oletusi – kaks või kolm sajandit hiljem talletatud murdekeele või regivärsilise rahvalaulu keele põhjal.

Stahl oli sünnilt tallinlane ja määrati pärast kuut aastat õpinguid erinevates Saksamaa ülikoolides pastoriks alguses Järva-Madisele ja Peetrite, seejärel Kadrinasse. Perikoopide väljaandmise ajaks sai ta niisiis olla kokku puutunud Tallinnas ning Järva- ja Virumaal kõnelnud eesti keelega. Arnold Kask oletabki, et oma keeletundmise sai Stahl põhiliselt Tallinnast, kuid täheldab tema keeles ka selgeid idaeestilisi jooni (Kask 1984: 82). Stahli keele kirjeldustes rõhutatakse selle suurt varieeruvust ning tuuakse ühelt poolt esile silmatorkavaid saksapärasusi, teisalt rahvalikke väljendusi (Habicht 2001: 26–40). Niisugune heterogeensus

sobib kokku alajaotises 1.3 viidatud oletusega, et Stahl kogus oma perikoobiraamatusse kokku eri tõlkijate varasemaid tõlkeid ning ainult ühtlustas neid põgusalt. See selgitaks ka perikoobitõlgete erinevust Jesaja raamatu peatüki tõlkest, mis oletatavasti on Stahli enda ümberpanek. Stahli Tallinnas veedetud noorusaastaid arvestades ei ole siiski võimalik üheselt öelda, kas kõik saksapärane tema keeles tuleks panna teadliku teoreetilise keelekorraldamise arvele või võib selles näha ka linnaeestlastelt kuulnud keele (alateadlikke) kajastusi, kuivõrd oletatavasti rääkiski suur osa tollase Tallinna linnastunud eestlasi tugevate saksa mõjudega eesti keelt. Mõnede Stahli keeles esinevate morfosüntaktiliste mallide kohta, mis tema keele üldpildis mõjuvad esmapilgul ilmselgete germanismidena, ei ole aga tagantjärele üldse võimalik otsustada, kas omas ajas ja kohas oli tegemist germanismi või dialektismiga. Näiteks perikoobitõlkes Mt 9:9 esinev fraas *negki istma* (tänapäeva kirjakeeles 'nägi istuvat') võib olla tõlgendatav germanismina (vrd Lu *sah [---] sitzen*) või Stahli teenistuspiirkonnas levinud kõnepruugina (vrd Kadrina rahvalaulus registreeritud fraasiga *nägin neidu kasvamaie* – ERLA: 471). (Vt lähemalt Ross 2010: 286.)

Gutslaff oli pärit Saksamaalt Taga-Pommerist ja jõudis eesti keelealale alles pärast ülikooliõpinguid Saksamaal, kui ta 1639. aastal Tartu ülikooli immatrikuleeriti. 1641. aastast sai temast Urvaste kirikuõpetaja. Arvatavasti alustas ta eesti keele omandamist juba Tartus (Kõiv 2006: 202–203). Niisiis tuleks tema kuuldelist eesti keele tausta otsida Tartus kõnelnud eesti keelest, mis tõenäoliselt ei olnud nii võõrmõjuline kui sama aja Tallinna kõnekeel, ja Urvaste murrakust. Gutslaffi grammatika murdelisel iseloomustamisel on leitud, et kuigi ta Võru murret tundis, esineb tema keelekirjelduses murdekeelega sobimatuid väiteid ja meelevaldseid teoretiseeringuid (Keem 1998). Nii võib ka näiteks alajaotises 1.1 kirjeldatud *tuts*-vormide kohta oletada, et Gutslaff on need teadlikult loonud, liites kokku lõunaeesti kirjakeeles käibinud partitsiibitunnuse *tut* ja murdepärase *tu*-tunnusega partitsiibi translatiivilõpu *s*. Mõningate Gutslaffi keelele iseloomulike mallide korral on aga raske öelda, kas tegemist on tänapäevaks kadunud arhailise väljendusviisiga või võõrkeelte eeskujul konstrueeritud omaaegse neologismiga. Näiteks tarind, milles supiinikujulisele verbivormile järgneb kaasõna *tarbis* (nagu Jh 8:6: *Seh ütlesit nem. t. Kajema tarbis*), võib kajastada oletatavalt genuiinse *ma*-lõpulise verbaalsubstantiivi kunagist kasutusviisi (vrd tänapäevalgi tuntud väljendiga *käima peal olema*) või olla kokku pandud vastava kreeka eeskju innustusel (vt lähemalt Ross 2009a: 901–902).

2.2. Funktsionaalne aspekt

Heinrich Stahli tõlge oli, nagu öeldud, perikoobitõlge ja märgib ühtlasi põhjaceuti kirja-keele perikoobiajastu lõppu. Kuigi see ilmus Stahli käsiraamatu kolmanda osana 1638. aastal, olid tõlked enam-vähem valmis juba seitse aastat varem, nagu võib lugeda käsiraamatu esimese osa 1631. aasta 28. oktoobri kuupäeva kandavast pöördumisest lugeja poole (Stahl 1632: [13–14]). Perikoopidena olid need tõlked mõeldud jumalateenistusel ettelugemiseks.

Kogu oma käsiraamatu loodetava sihtrühma piiritleb Stahl sealsamas pöördumises väga täpselt: käsiraamat oli mõeldud (sakslastest) kirikuõpetajatele – (1) kogenud kirikuõpetajatele, et neil kõik vajalikud materjalid ühes raamatus koos oleksid, 2) uutele kirikuõpetajatele eesti keele õppimiseks, 3) (sakslastest) pereisadele ja -emadele, et nad saaksid kodus oma eestikeelsetele teenijatele korrata kirikus kuuldot, 4) Tartu ülikooli ning Tallinna ja Riia gümnaasiumi (sakslastest) teoloogiaõppuritele, et nad saaksid end eesti kirikutes teenimiseks ette valmistada, ning 5) eesti kogudustele, et seal oleks võimalik õpetaja surma korral enne järgmise õpetaja saabumist „mõne poisi või muu isiku vahendusel“ palvetada, laulda ja lugeda (Stahl 1632: [14–16]). Seega arvestas Stahl mingil määral ka lugeda mõistva eestlasest tarvitajaga (Lotman 2010: 57), kuid valdavalt olid tema sihtrühmaks sakslased, kelle eesti keele oskus võis raamatu kättevõtmisel olla ka olematu ning kes said raamatus orienteeruda saksakeelsete pealkirjade ja saksa paralleelteksti abil. Käsiraamatu n-ö lõppsihtrühmaks olid muidugi eestlased, aga neid nähti perikoobiraamatu kontekstis passiivse kuulaja rollis (palve- ja lauluraamatu kontekstis ka kuuldeliselt päheõpitud teksti kordaja rollis).

Johannes Gutsloffi tõlge märgib lõunaeesti piibliperioodi algust. 1632. aastal olid trükist ilmunud lõunaeestikeelsed perikoobid J. Rossihniuselt. Needki lähtusid Stahli perikoopide sarnaselt saksa tõlkest. Kui Gutsloff 1640. aastatel piiblit tõlkima asus, ei olnud tema eesmärgiks enam elementaarselt vajalike algτόdede kirjapanek nii, et kogudus sellest aru saaks – tema sai käsitada oma ettevõtmist keeleliselt nõudlikuma tõlketööna. Juba sekundaarallikaist on teada, et ta kavatses tõlkida algekeeltest (Tering 1979: 30) ning grammatika eessõnas kirjeldab ta kogu oma grammatikaraamatut kui ettevalmistust piiblitõlkeks. Sealjuures pidas temagi piiblitõlke lugejana silmas eeskätt saksa emakeelega kirikuõpetajaid ning nägi eestlasi ainult kuulaja rollis, nagu näitab sõnastus, mida ta oma grammatika eessõnas piibli tõlke vajalikkust põhjendades kasutas: „[---] nõnda et meie eestlased, kui nad saavad nagu kord ja kohus Jumalasõna lugusid kuulda [minu rõhutus – K. R.], pöörduvad kergemini Jumala poole [---]“ (Gutsloff 1998 [1648]: 29). Kas ta siiski ka üksikute eestlastest lugejatega arvestas, on raske öelda. Gösekeni käekirjas säilinud eksemplari konkreetne sihtrühm on aga arvatavasti olnud hoopis mingi piiblitõlke komisjon, kes tõlke vastuvõetavuse üle pidi otsustama. Igatahes ei olnud tõlge sellisel kujul mõeldud trükki minema, vaid paralleelvõimalused on küllap välja pakutud edasise arutelu aluseks.

2.3. Tõlkija positsioon (ühiskonnas)

Ühiskondlikult positsioonilt ja suhetelt eesti talupoegadega olid Stahl ja Gutsloff üsna vastandlikud.

Stahl oli sündinud Tallinnas Suurgildi oldermanni pojana ning tegi pärast ülikoole ja maapastoriks määramist korralikku karjääri, tõustes praosti, toompraosti ning viimaks ka (Ingeri ja Alutaguse) superintendendi ametikohale. Stahli on iseloomustatud energilise, jõulise ja sihikindla isiksusena. Oma hoiakutes juhindus ta kaasaegsete kõrgemate vaimulike

eeskujust, mis sisendas teadlikkust vaimulikuseisuse tähtsusest ja väärkusest ning eestkostvat suhtumist alamrahvasse (Lotman 2010: 55). Kaasaegsed on teda iseloomustanud ka sõnadega „liiga auahne ja rahutu mees“ (samas, 56). Võib eeldada, et patroneeriva hoiaku tõttu jäi ta talupoegadele võõraks, samas kui tema suust kuuldusse küllap sügava respektiga suhtuti.

Johannes Gutsloff asus kaks aastat pärast Tartu ülikoolis immatrikuleerumist tööle Urvaste maapastori tagasihoidlikule ametikohale, millest kõrgemale ta ametliku hierarhia mõttes ei tõusnudki. Kohalike eestlastega oli tal ilmselt usalduslik vahekord. Ta suhtus neisse heatahtlikult ja osavõtlikult ning kohtles talupoegi kui võrdseid (Kõiv 2006: 223). Gutsloffi eestisõbralikkust rõhutades lisab Kõiv, et ilmselt oli eesti talupoeg Gutsloffile ka uudne ja eksootiline „üldhuvitav“ nähtus ning et selles mõttes sarnanes ta mõneti juba järgmise, nn valgustussajandi pastorite-literaatidega (samas, 225).

3. Diakrooniline lõige

3.1. Lingvistiline aspekt

Tänaseks on mõlemad tõlked lingvistilises mõttes ühevõrra eksootilised, ehkki vahepeal sattusid nad kirjakeele arenguloos täiesti vastandlikku rolli. Põhja- ja lõunaeesti keele võistluses jäi peale põhjaeesti keel ning lõunaeesti kirjakeel hääbus 19. sajandi lõpuks peaaegu täielikult. Nõnda osutus Stahli keel kirjakeele arengu peavoolu osaks, Gutsloffi oma aga jäi hääbuvasse kõrvalharru. Ka kummagi kirjakeele variandi siseselt kujunes nende tähendus erinevaks.

Kui 1640. aastatel hakati piiskop Jheringi algatusel kokku panema põhjaeestikeelset Uut Testamenti, võeti perikoobilõikude aluseks Stahli käsiraamatu tekst, mistõttu Stahli keelest sai täieõiguslik piiblitõlke keel. Stahli nimega seostatav keelekuju oli põhjaeesti kirjakeele aladel ainuvalitsev kuni 17. sajandi 80. aastateni ning püsis Eestimaa konsistooriumi ringkondades au sees päris sajandi lõpuni. 1680. aastate keelereformid tõid sellesse keelde küll olulisi muutusi, kuid laiemas perspektiivis võib 1739. aastal väljaantud esimese eestikeelse täispiibli keelt pidada Stahli keele jätkuks. Hiljem on kirjakeelt veel mitu korda reformitud, ent stahlilikule alusele tugineb eesti kirjakeel tänini.

Gutsloffi keel seevastu jäi ka lõunaeesti kirjakeele sisesest arengust kõrvale. Kuigi Gutsloff oli esimese (ja pikka aega ainukese trükitud) lõunaeesti keele grammatika autor, ei leidnud ta oma keelele kasutajaid. Tema piiblitõlge jäi käsikirja ja ehkki 1686. aastal jõudis esimese piibli osana trükki just lõunaeestikeelne Uus Testament, ei võetud selle tõlkimisel aluseks Gutsloffi tööd. Kui täispiibel viimaks põhjaeestikeelsena ilmus, loobuti lõunaeesti kirjakeele edasisest arendamisest, nii et 1686. aastal Wastse Testamendiga kehtestatud keeleversioon püsis vähemalt piiblitõlkes kuni lõunaeesti kirjakeele hääbumiseni ilma suuremate muudatusteta – aga Gutsloffi järgi selles leida pole õnnestunud. Gutsloffi kõrvalejäetu-

sele viitab seegi, et järgmises, A. W. Hupeli lõunaeesti keele grammatikas (1780) Gutsloffii kui eelkäijat ei mainita (Lepajõe 1998: 308).

3.2. Funktsionaalne aspekt

Funktsionaalses mõttes on mõlemad tõlked tänapäevaks oma algse tähenduse minetanud ning pakuvad huvi ainult teadusliku uurimisobjektina. Stahli tõlge oli piiblikeele kaudse alusena siiski käibel kuni 20. sajandi alguseni. Gutsloffii piiblitõlke kohta leidub tema kaasaegses või veidi hilisemas trükisõnas ja kirjavahetuses paar üldsõnalist viidet, kuid tegelikku tõlkeprotsessi seda ei kaasatud. Tema Uue Testamendi tõlke tõi üldkasutusse – kuid nüüd juba üksnes kitsalt erialateadlaste huviobjektina – alles Kai Tafenau (2006) seoses Gösekeni käsikirja tuvastamisega.

Ühiskonna ilmalikumuse tagajärjel on igasugune vaimulik kirjandus taandunud tänapäeval kitsaks nišžanriks. Kirjakeele põhjaliku teisenemise tagajärjel tekkinud lingvistilise barjääri tõttu puudub mõlemal tõlkel paraku ka selle kitsa niši sees praegu n-õ reaalne tarbimisväärtus. Kolm ja pool sajandit on teinud oma töö ühtviisi mõlema teksti kallal, sõltumata sellest, kas see kuulus omal ajal kirjakeele peavoolu või kõrvalharru.

3.3. Tõlkija ja tõlke positsioon (kultuuriloos)

Omaette uurimisteema oleks küsimus, kas ja kuidas on kummagi tõlkija eesti keelele ning tõlkele antavad hinnangud ja tõlgendused seostatavad kummagi mehe positsiooniga kultuuriloos. Siinkohal viidatagu vaid põgusalt selle positsiooni vastandlikkusele. Stahli stereotüüpkuvand kipub olema rõhutatult eestivaenulik ja kitsarinnaline, Gutsloffii oma, nagu eespool juba ilmnis, eestisõbralik ja avatud. Mõnevõrra on neid stereotüüpe püütud kahtluse alla seada (Stahlis osas nt Lotman 2010), kuid võib pidada tõenäoliseks, et üldaktsepteeritud kuvandid mõjutavad uurijat ka lingvistilisel analüüsil hindama näiteks mõnd raskesti tõlgendatavat Stahlis keelendit pigem germanismiks ja Gutsloffii oma pigem arhaismiks.

Kummagi tõlke saksapärasus, mis sünkroonses lõikes oli vähemalt osa lugejate ja kuulajate jaoks keele tõsiseltvõetavuse tagatiseks, on aja jooksul nihkunud üha taunitavamale kohale. Rahvuslikkuse esile tõustes hakati kirjakeelest eemaldama kõiki elemente, milles osati kahtlustada germanisme. Selles valguses omandas Stahlis keel igandliku ja progressivaenuliku maine. Gutsloffii keel on tänu oma kõrvalejätetusele püsinud niisugusest hinnangulisest taagast vabam. Paaril viimasel aastakümnel on pooldajaid leidnud lõunaeesti kirjakeele (või koguni -keelte) taasloomise idee. Uus kirjakeel ei toetu küll (üheski oma variandis) ei vanale lõunaeesti traditsioonile ega ka Gutsloffii keelele, kuid annab neile mõlemale siiski nostalgiliselt ihaldusväärse aura.

4. Üldistavat

Ajaliste lõigete eristamine aitab vanade tõlgete omapära kindlasti selgemini esile tuua. Kahe tõlke kõrvutamisel ilmneb, et erinevad ajalõiked näitavad tõlget erinevas valguses, nii et kord osutuvad kaks tõlget omavahel sarnasemaks, kord erinevamaks. Akroonilises lõikes vastanduvad Stahl ja Gutslaffi tõlge teineteisele kõigis kolmes vaadeldud aspektis. Esimene on tõlge saksa keelest põhjääesti keelde, mille Stahl on tõenäoliselt eri autorite tekstidest kokku pannud ja käsiraamatu osana trükitis avaldanud. Gutslaffi tõlge on tehtud saksa ja kreeka keelest lõunaäästi keelde ning on meieni säilinud võõrakäelise käsikirjalise koopiana. Diakroonilises lõikes seevastu osutuvad tõlked suhteliselt sarnaseks, sest kolm ja pool sajandit on suure osa erinevustest nivelleerinud. Tänapäevasesest vaatepunktist tagasi vaadates on tegemist lihtsalt väga vanade reformatsiooni hoovuses sündinud tõlgetega, mis vaatamata erinevale tähendusele vahepeelses kultuuriloos on nüüdseks mõlemad oma algse funktsiooni kaotanud ning saanud ühtviisi arhailise keelega tekstideks, pakkudes huvi eeskätt teadusliku uurimisobjektina.

Kõige keerulisem on kirjeldada vanade tekstide tõlkelisust sünkroonilisest aspektist. Tekstivälisetele andmetele tuginedes on võimalik teha oletusi tõlke funktsiooni ja tõlkija taotluste kohta. Näiteks selgub, et vaatamata akroonilistele välistele tunnustele, mille järgi näib olevat tegu funktsionaalselt erinevate tõlgetega, olid mõlemad arvatavasti mõeldud (eeskätt) sakslastest kirikuõpetajate tarbeks eestlastele ettelugemiseks. Ent lingvistilise analüüsi ambivalentse tõttu on raske leida niisugustele oletustele tõlkest endast kindlat tuge. Kuivõrd 17. sajandil kõneldud eesti keel ei ole võrdlusalusena kättesaadav, pole tagantjärele sageli võimalik otsustada, kuidas mingi keelendi tõlkelisust tõlgendada: kas tegemist on eesti tollases kõnekeeles levinud germanismi, kirjaliku *ad hoc* toorlaenu, tõlkija teoretiseeringu või hoopis genuiitse arhaismiga. See aga muudab küsitavaks ka oletused selle kohta, missugune oli tõlkija stilistiline eesmärk ühe või teise väljendusviisi kasutamisel või kuidas lugejad või kuulajad loetut või kuuldut tajusid. Sünkroonse keelesituatsiooni ligipääsematust arvestades tundub vanu tõlkeid kirjeldades kahtlane rääkida nende tõlkemeetodist või (jakobsonlikus mõttes) tõlke dominandist. Dominant kui element või tasand, mida tõlkija on teksti tõlkimisel pidanud kõige olulisemaks (Torop 2007: 356, Torop, Osimo 2010: 385, vt ka Torop 2010) jääb vanade tõlgete korral paratamatult oletuslikuks ning seda võib otsida pigem tekstivälisest andmetest kui tõlkest endast. Küll aga peaks vana tõlke kirjeldaja iseendale aru andma, missuguse ajalise lõike ta oma kirjelduse dominandiks valib, sest see mõjutab oluliselt tõlkest tekkivat pilti.

Kirjandus

Gutslaff, Johannes 1998 [1648]. *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Koost M. Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu.

Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu University Press.

Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 16.) Tallinn: Valgus.

Keem, Hella 1998. Johannes Gutsloffi grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Johannes Gutsloff, *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Koost M. Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu, lk 317–338.

Kõiv, Lea 2006. Johannes Gutsloff pastorina Urvastes. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. Koost E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 200–240.

Lepajõe, Marju 1998. Johannes Gutsloffi „Grammatilised vaatlused“. – Johannes Gutsloff, *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Koost M. Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu, lk 285–316.

Lotman, Piret 2010. Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsidel 17. sajandi esimesel poolel. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 20.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Luther, Martin 2000 [1530]. Kiri tõlkimisest ja pühakute eestpalvest. Tlk K. Ross. – Vikerkaar, nr 2–3, lk 83–96.

Ross, Kristiina 1997. Kohakäänded Georg Mülleri ja Heinrich Stahli eesti keeles. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim M. Ereht, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu, lk 184–201.

Ross, Kristiina 2009a. Kirjaliku eesti lause poole. Tähelepanekuid paari käändelise verbivormi ja neid sisaldavate tarindite kirjakeelde sügenemisest. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 889–907.

Ross, Kristiina 2009b. Kõige vanemast tartukeelsest piiblitõlkest. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat 8. Tartu, lk 11–26.

Ross, Kristiina 2010. *Verba dicendi, sentiendi et sciendi* ja neid sisaldavad konstruktsioonid 17. sajandi ja 19. sajandi alguse kirjakeeles. – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. Toim I. Tragel. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. // Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, nr 2, lk 273–293.

[**Stahl, Heinrich** 1632]. Hand- vnd Hauszbuch für die Pfarherren vnd Hauszväter Ehsthnischen Fürstenthums / Erster Theil / Darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, zusamt einer kleinen Zugabe In Teutscher vnd Ehstnischer sprache angefertigt, vnd auff eigenen kosten zum Druck vbergeben Von M. HENRICO Stahlen, Probste in Jerven, und Pastoren derer Christlichen Gemeinen zu S. Petri und S. Matthaei. Gedruckt zu Riga: durch Gerhard. Schroder.

Tafenu, Kai 2006. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsitajadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. Koost E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 241–294.

Terig, Arvo 1979. Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 26–30.

Torop, Peeter 1989. Tõlkeloo koostamise printsiibid. – Akadeemia, nr 2, lk 349–384.

Torop, Peeter 2007. Methodological Remarks on the Study of Translation and Translating. – Semiotica, Vol. 163, No. 1/4, lk 347–364.

Torop, Peeter 2010. Translation as Communication and Auto-Communication. – Applied Semiotics / Sémiotique appliquée, Vol. 24, No. 9, lk 3–10.

Torop, Peeter, Bruno Osimo 2010. Historical Identity of Translation: from Describability to Translatability of Time. – *Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences*, Vol. 14, No. 4., lk 383–393, DOI 10.3176/tr.2010.4.06.

Käsikirjalised allikad

Gutsl = anonüümse käsikirjalise põhja- ja lõunaestikeelse Uue Testamendi paralleeltõlke lõunaestikeelne osa Eesti Ajalooarhiivis 1187-2-5323.

Trükiallikad

ERLA = Eesti rahvalaulud. Antoloogia. III. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.

Lu = Biblia: Das ist: Die gantze Heilige Schrifft / Deudsch / Auff new zugericht. D. Mart. Luth. Begnadet mit Kurfüstlicher zu Sachsen Freiheit. Gedruckt zu Wittemberg / Durch Hans Lufft. M. D. XLV. (Faksimileväljaanne. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.)

Stahl, Heinrich Hand- vnd Hauszbuches Für die Pfarherren vnd Hausz-Väter Esthnischen Fürstenthumbs / Dritter Theil / Darinnen die gewöhnliche Evangelia vnd Episteln durchs gantze Jahr / zusamt der Historia des bitterm Leidens vnd Sterbens vnsers HERRN Jesu Christi / In Teutscher vnd Esthnischer Sprache angefertigt / vnd auff eigenen Kosten zum Druck ubergeben / Von M. HENRICO Stahlen, / Pastoren an S. Catharinen Kirchen, / Probste in Jerwen und Wirrland, / vnd des Königl. Esthnischen Consistorij Assessoren. Revall, / In Chr. Reusners Sel. Nachgelassener Widwen Drückerey / Im Jahr M.DC.XXXIIX.

Veebiallikad

Orig – kreeka originaali näited ja grammatiline analüüs on võetud andmebaasist e-Sword – <http://www.e-sword.net> (31.03.2011).